

Валентина Авраменко

РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ (20-ті РОКИ ХХ СТ.)

Становленню навчальної термінологічної лексики у період 20-30-х років передували цілий ланцюг взаємодіючих між собою лінгвістичних та позамовних чинників, пов'язаних, з одного боку, із розвитком функціональних стилів, розширенням суспільних функцій мови, проникненням її у всі сфери людської діяльності, а з другого – станом національної освіти, культури, науки.

Офіційні урядові заходи в Українській Соціалістичній Радянській Республіці на початку 20-х років були спрямовані на створення національної системи освіти та шкільництва. Значним досягненням у цій справі було ухвалення Всеукраїнською нарадою в справі освіти в серпні 1920 р. першої освітньої системи в УСРР, творцем якої був народний комісар освіти Г. Гринько.

Навчання в новоствореній мережі різних типів шкіл повинно було проводитися українською мовою, що підтверджувала урядова постанова «Про запровадження української мови в школи й радянські установи» (1920). Особлива увага в ній зверталася на вивчення мови у закладах, що готують працівників освіти, а також на видання достатньої кількості підручників українською мовою. Але прийняття цієї постанови проголошувало рівноправність української та російської мов, що фактично призвело до переваги останньої, «бо в уряді і пресі якраз вона була пануючою, як також панувала в школах професійної освіти – особливо в технікумах і інститутах, в школах робітничої й партійної освіти, у професійних і робітничих організаціях».

Таку перевагу російської мови та зміну курсу національної політики радянський уряд констатував і в декреті, що був прийнятий на XII з'їзді партії у серпні 1923 р.: «Внаслідок відносно невеликого розвитку української культури взагалі, внаслідок браку потрібних підручників, відсутності достатньо підготовленого персоналу – життя, як показав досвід, спричинює фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низки практичних заходів, які, додержуючись рівноправності мов усіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне чисельності та питомій вазі українського народу на території УСРР». Рішуче висловившись «проти пережитків великоруського шовінізму» з'їзд постановив: видати закони про вживання рідної мови в усіх державних установах, розширити видання літератури національними мовами, розвивати національне шкільництво. Одночасно із створенням радянської освітньої системи почалася її українізація та переведення навчання на рідну мову. Цьому процесові сприяв і загальний напрям національної політики партії більшовиків, який увійшов в історію під назвою коренізації. Український різновид політики

коренізації дістав назву українізації. За задумом офіційних кіл цей процес мав би обмежуватися українізацією шкільництва, але він охопив й інші ділянки: пресу, науку, літературу, видавництва, мистецтво. Цей період тривав близько десяти років (1922-1932) і його «часто вважають золотим віком українців під владою Рад».

Найбільший вплив українізація мала на освіту, що сприяло зростанню загальних настроїв національного оптимізму. Письменник Б. Антоненко-Давидович вбачав у цьому процесі «вогонь великого відродження». Оскільки масова освітня компанія велась українською мовою, то поширення освіти означало і поширення українізації серед молоді країни. Провідниками рішень партії в системі освіти були О.Шумський, голова Наркомосу з 1924 року по 1927 та М. Скрипник – голова Народного комісаріату освіти з 1927 по 1933 р. Завдяки їх наполегливій праці в 1929 році понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30% вищих учбових закладів вели навчання виключно українською мовою і 97 % українських дітей навчалися рідною мовою. Політика українізації сприяла тому, що українська мова перестала бути романтичною й малозрозумілою, а перетворилася на основний засіб спілкування, самовираження українського суспільства.

Практичні заходи українізації освіти виявилися насамперед у заміні російської викладової мови українською в школах і вищих освітніх установах, був визначений термін для професури вищої школи, за який вона мала перейти на викладання свого курсу українською мовою. Наркоматові освіти пропонувалось подбати про розробку української наукової термінології, організувати відповідне навчання на курсах української мови та вжити заходів до підготовки українських педагогів. Всеукраїнська Академія наук працювала над укладанням термінологічних словників із різних галузей знань. Державним науково-методичним комітетом при Наркомосі були розроблені для використання в системі освіти України навчальні програми, під керівництвом Народного комісаріату освіти видавалися підручники для різних шкіл. С. Сірополко писав «Саме в перших роках українізації багато уваги присвячувалося як в Державному Науково-методичному Комітеті, так і на сторінках органу Народного Комісаріату Освіти «Шлях освіти» питанню про те, який засіб краще веде до засвоєння української мови, – чи теоретичне студіювання граматичних правил, чи безпосереднє наслідування зразків усного і друкованого слова. Спірне питання вирішалося на користь другого засобу і цим рішенням український учитель приймав на себе обов'язок працювати над культурою свого словникового багатства. Набирає великого значення питання, що саме уявляла з себе тоді учительська мова – усна й писемна, що ставала зразком для засвоєння її учнями в школі. В цьому відношенні дуже показовим є матеріал, зібраний дослідниками живої учительської мови в Україні. Так, один дослідник констатував, що учительська мова пересипана словами, які взято або живцем з російської мови, або вони є просто скалічені російські слова, як от: «навчилися гораздо більше читати», «по существу», «конешно» і т.д. Сюди треба віднести й такі новотвори, як «фактізм», перекручування термінів як от «згуки піднебесні» тощо [2, 862]. «Керівництво Наркомосвіти усвідомлювало, що «українізація –

це складний, великий культурний процес, реалізувати який, – на думку Я.Ряппо, – призвано ціле покоління – ті, що навчають, і ті, що навчаються, від початкової до вищої школи включно» [1, 25]. Будуючи систему освіти, здатну утверджувати в людській свідомості комуністичні ідеали, українські більшовики розуміли всю важливість використання в цій справі національної культури, національної мови, національної школи. Народний комісаріат освіти України приділяв певну увагу національному компоненту освіти: вивченню в школах географії й історії України, навчанню дітей українською мовою.

«Брак підручників українською мовою, здається можна б легко усунути перекладом відповідних підручників на українську мову, а аргумент про нерозбірливість української термінології тепер відпадає, бо, як справедливо зауважив М. Скрипник в доповіді на XI Всеукраїнському з'їзді рад (в 1929 р.), видання українських термінологічних словників дає тверду базу для дальшого переведення українізації наукової роботи» [3, 865].

Впроваджуючи українознавчі навчальні дисципліни, Наркомос УСРР в перші пореволюційні роки не видавав документів програмно-методичного характеру. Навчання географії й історії України проводилося без підручників, тимчасові програми радили використовувати екскурсії, спостереження, самостійну роботу учнів. Варто зазначити, що в перші пореволюційні роки і на початку 20-х педагоги ставилися негативно до підручників взагалі. Почасти через те, що головне завдання покладалося на загальну перебудову шкільної справи, почасти через опозицію до «книжного» навчання традиційної школи. Вважалося, що активність та дослідницький метод нової школи виключають потребу в підручниках. З часом, коли (з середини 20-х років) принципи трудової школи почали закладатися в основу програм, коли такі програми наповнювалися відповідним змістом, тоді педагогічна думка дійшла до висновку про потребу підручника в школі.

З 1921 й до 1928 року Народний комісаріат освіти видавав спеціальні «Порадники соціального виховання», які виходили кожного року. В них вміщувалися директивні матеріали про школи й виховання в Україні, положення й статuti окремих типів дитячих установ, програмні матеріали. Для перших років розвитку радянського періоду шкільництва в Україні характерні педоцентричні тенденції, які лягли в основу комплексного підходу: організація навчання дітей на основі їхніх потреб та ідей саморозвитку, вивчення трудової діяльності людей; природа вивчалася як об'єкт, на який спрямована праця людини. Те, що програмний матеріал було побудовано на суспільно-виробничій основі, відбилось і на виборі комплексних тем, і на доборі термінологічного матеріалу.

Поширення україномовної освіти в досліджуваний період створило широке підґрунтя для процесу становлення навчальної української лексики. Школа потребувала усталеної відповідно до правописних норм навчальної термінологіки, яка б використовувалася при створенні й виданні шкільних підручників, навчально-методичної літератури. У 20-і – поч. 30-х років процес впровадження української термінологіки в українській школі відбувався шляхом відбору найбільш вдалих, зручних до шкільного користування термінів,

творенням нових із використанням словотвірних можливостей народної мови, використанням іншомовних назв відповідно до існуючих на той час орфографічних, фонетичних, морфологічних норм.

Процес українізації ототожнював українську культуру з освітою, модернізацією суспільства та економіки, навіть державою як такою. Внаслідок цього, за висновком О. Субтельного, здавалося, постане об'єднання націоналізму з комунізмом, який зможе задовольнити національні та соціально-економічні потреби українців [4, 35].

Період 20-30-их років ХХ ст. відомий під назвою «золота доба української термінології». Саме в цей час плановірно розвивались та викристалізовувались українські навчальні терміносистеми. Хоч статус української мови конституційно оформлений не був, але у статусі державної вона перебувала протягом першого п'ятнадцятиріччя, незважаючи на різні спроби обмежити рамки її вживання і на невикоренене ще тоді сприймання як мови невиробленої, а значить другосортної. За умови її державності відразу відпала необхідність обстоювати права на її існування, як це було в дожовтневий період, бо це право було завойоване і деклароване. Але це не означало, що з порядку денного одним розчерком пера знімались усі мовні проблеми: потреба боротьби за сфери її функціонування, дискусії навколо питань усталення її літературних норм, перетворення успадкованих з царських часів її практикувань як наріччя і стереотипів її сприймання як «мужицької». В центрі уваги мовознавців стали питання літературних норм української мови: орфографічних і орфоепічних, граматичних і лексичних. Усі ці мовні проблеми були нероздільно пов'язані з освітніми.

Удосконалення, уточнення існуючих, вже вироблених найменувань у сфері шкільних дисциплін прискорилось саме в досліджуваний період. Словотворчий термінологічний процес у сфері шкільних дисциплін гуманітарного циклу був тісно пов'язаний з виробленням українського правопису. У 1921 році Наркомос УСРР затвердив опрацьовані в 1919-20 рр. Комісією міністерства освіти на чолі з Г. Голоскевичем «Найголовніші правила українського правопису» Всеукраїнської академії наук. Ці правописні норми були покладені в основу загальноукраїнського правопису, над яким згідно з Наркомосом України і починали працювати Державна комісія. Очолював цю комісію спочатку нарком освіти О. Шумський, згодом його наступник М. Скрипник.

У серпні 1926 року опублікований проект правопису передається на широке публічне обговорення, а 25 червня 1927 року в Харкові відкривається Всеукраїнська правописна конференція. Її головне завдання – узгодити дві правописні традиції: центральноукраїнську і західноукраїнську. Після довгих дискусій та пошуків компромісів нарком освіти підписує 6 вересня 1928 р. «Український правопис» як обов'язковий для вживання й дотримання. Отже, опрацьований професором О. Синявським так званий «скрипниківський правопис» Всеукраїнська Академія Наук прийняла 31 березня 1929 р. для користування й розповсюдження в Радянській Україні. Таке ж рішення приймає 21 жовтня 1929 року і Наукове Товариство ім. Шевченка для практичного застосування на заході України. Повну готовність прийняти правопис і «всіляко при-

щеплювати його Західній Україні» підкреслив голова Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові академік К. Студинський, який разом із В. Сімовичем, С. Смаль-Стоцьким, і Свенціцьким брав участь у його обговоренні та ухваленні.

Після того, як в Радянській Україні було затверджено разом з правописом 1928 року і обов'язкову граматичну термінологію, рекомендовану Всеукраїнською Академією наук, почалися спроби запровадити її і в Галичині. У підготовленому М. Возняком «Українському правописі зі словничком» (Львів, 1929) подавалася рекомендована Академією наук УРСР елементарна граматична термінологія. Словничок М. Возняка складався з трьох частин: 1) українська (тобто вживана в Радянській Україні); 2) орієнтацій на (подавалися найпоширеніші галицькі терміни, які пояснювалися за допомогою східноукраїнських нормативних термінів: будучий час, будучність – майбутній час, запинка, протинка – кома, злучник – сполучник, знак препинання – розділовий знак і т.д.); 3) російсько-українська. Слід відзначити, що М. Возняк у власному викладі послідовно використовує східноукраїнську мовознавчу термінологію, але у своїх рекомендаціях він далекий від категоричності і подає галицькі синонімічні терміни не лише для орієнтації, а частково і в основній частині свого словничка.

Цей український правопис перестав функціонувати в Радянській Україні з 1933 р. В Західній Україні він діяв до приєднання її до УРСР (1939 р.). На творення правопису 1928-1929 років пішло понад три роки важкої наукової праці і настійних пошуків компромісних варіантів для досягнення єдності двох правописно-мовних традицій. Адаже, як пише Ю. Шевельов, «вперше за свою історію українську мову нормалізовано, вперше нормалізація відбулася на наукових підставах» [6, 62]. За переконанням М. Жулинського, «якби не згортання процесу українізації в Україні, знищення сталінськими опричниками націонал-комуністів і посилення терору проти української інтелігенції, цей правопис, незважаючи на те, що було багато неприхильних і тих, хто свідомо ігнорував його, поступово унормував би мовну ситуацію, мовну культуру в Україні» [5, 65].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ряппо Я. Система народної освіти на Україні: Соціальне виховання, проф. освіта й наука. – Х.: Держвидав, 1926. – 12 с.
2. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 240 с. – (Праці / Укр. наук. ін-т; Т. 22, Сер.: Педагог.; Кн. 1).
3. Скрипник М. Перебудовними шляхами: [Доповідь на першій Всеукр. конф. культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 р.] // Комуніст. освіта. – 1931. – № 7-8. – С. 16-33.
4. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
5. Українські підручники для галицьких шкіл // Вільна укр. шк. – 1918. – № 1. – С. 94-96.
6. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття: 1900-1941: Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 207 с.